

ՇԻՐԱԿԻ ՎԱՐՉԱԿԱՆ ԲԱԺԱՆՈՒՄԸ Ք.ա. VIII-VI դդ.

Շիրակի վարչական բաժանման մասին խոսելիս անհրաժեշտ է անդրադառնալ սկզբնաղբյուրներին, որոնց մեջ առանձնահատուկ դեր է կատարում Մովսես Խորենացու «Հայոց պատմությունը»: Հայկից սերած ցեղերի¹ և զավակների մասին խոսելիս Մովսես Խորենացին գրում է. «...Արամանյակը բոլոր բազմությունն առնելով չվում է դեպի հյուսիսային արևելք և զնում իջնում է մի խոր դաշտավայր, բարձրագագաթ լեռներով շրջապատված, որի միջով մի կարկաչասահ գետ էր անցնում արևմտյան կողմից. և դաշտը կարծես թեքված էր դեպի արևելք և երկարությամբ ձգվում էր արեգակի կողմը, իսկ լեռների ստորոտներում բխում էին բազմաթիվ ականակիտ աղբյուրներ, որոնք միանալով, գետեր կազմելով, հեզաբար հոսում էին նրանց սահմանների մոտ, լեռների ստորոտներով և դաշտի ավերով, որպես թե պատանիներ շրջեին երիտասարդուհիների մոտերը: Իսկ հարավային արեգակնաճեմ լեռը, սպիտակափառ գագաթով, ուղիղ բուսել էր երկրից՝ պինդ գոտևորված մարդու երեքօրյա ճանապարհի շրջապատով, ինչպես ասաց մերոնցից մեկը, և հետզհետե սրվում էր դեպի վեր. իսկապես մի ծերունի լեռ՝ երիտասարդացած լեռների մեջ: Արամանյակը այս խոր դաշտում բնակելով՝ շենացնում էր մի մասը դաշտի հյուսիսային կողմում և լեռան ստորոտը նույն կողմում, լեռն իր անվան հարմարեցնելով կոչում է Արագած, իսկ կալվածը՝ ուն Արագածո»²: Ապա Քերթոզահայրը շարունակում է. «Բայց սքանչելի մի բան է ասում պատմագիրը [Մար Աբասը՝ Ի.Ա.], թե շատ տեղերում ցիրուցան բնակում էին սակավաթիվ մարդիկ մեր երկրում նախքան մեր բնիկ Հայկի գալուստը»³: Մովսես Խորենացին Հայկական լեռնաշխարհում Հայկյանների տարածման մասին պատմելիս խոսում է նաև Շարային ու նրա տոհմին հանձնված գավառների մասին. «Նրա [Արամանյակի՝ Ի.Ա.] որդին՝ Արամայիսը իր բնակության համար տուն է շինում գետի ավիին մի բլուրի վրա և իր անունով կոչում է Արմավիր, իսկ գետը կոչում է Երասխ՝ իր թոռան Երաստի անունով: Իսկ իր որդուն, բազմազավակ և շատակեր Շարային ամբողջ աղխով ուղարկում է մի արգավանդ ու բերրի դաշտ, հյուսիսային լեռան՝ Արագածի թիկունքում, որտեղ շատ ջրեր են հոսում. նրա անունով, ասում են, գավառը կոչվեց Շիրակ»⁴: Շարան ու իր հետորդները բնակվում ու իրենց իշխանությանն են ենթարկում Այրարատի Արշարունիք⁵,

¹ Այս առումով ուշագրավ է Բարկեն Հարությունյանի հետևյալ կարծիքը. «Թորգոմյանների տեղաբնիկությունը կասկածներ չի հարուցում, քանի որ խեթական սեպագրերում Թորգոմա երկիրը հիշատակվում է մինչև «Ծովի ժողովուրդների» գաղթը: Մակայն Հայկական լեռնաշխարհի շրջանակներում ցեղային տեղաշարժերը իրողություն են, որոնց մասին Հայկի և Բեյի պատմությունն ունի մի քանի վկայություններ, որոնք հավաստում են բնակչության առկայությունը մինչև Թորգոմյանների գալուստը» (Հայկի և Բեյի առասպելի, հայ ժողովրդի ծագման և Այրարատյան թագավորության առաջացման հարցի շուրջ, ՇՊՄԺ հանրապետական 3-րդ գիտա-ժողովի նյութեր, Գյումրի, 1998, էջ 5-6):

² Մովսես Խորենացի, ԺԲ:

³ Նույն տեղում, ԺԲ:

⁴ Նույն տեղում, ԺԲ:

⁵ Արշարունիք գավառը Գաբեղեանք գավառի հետ կազմում էր Երասխի խորածոր կիրճը, ուստի երկուսը միասին կոչվում էին Երասխածոր: Արշարունիք անունը կապվում է Կամսարականների, իսկ դրանից առաջ՝ Երուսանդունիների տոհմական անուն՝ Արշաիրի հետ: Այս գավառը ըստ երևույթին գտնվել է Շիրակից իբրև Երվանդաշատի քաղաքային տարածք: IV դ. և հետո Կամսարականներին պատկանում էր Շիրակի հետ նաև Արշարունիքը: Այստեղ էր գտնվում Արտագերս հռչակավոր ամբողջ /այժմ՝ Քերս/։ Ս.Երեմյան, Հայաստանը ըստ «Աշխարհագրության»-ի, ՀՄՄՀ ԳԱ հրատ., Եր., 1963, էջ 40:

Շիրակ, Աշոցք⁶ գավառներն ու Գուգարքի հարավային մեծ մասը⁷: Այս էթնոքաղաքական միավորը հայագետներին հայտնի է «Շարայի ցեղամիություն» անվամբ⁸: Ուրարտական տվյալների համաձայն՝ նույն տարածքում Ք.ա. IX դ., արդեն ձևավորված էր «Վիտերուխի-Լուշա-Քաթարգա» անվանված մի միավորում, որն Էթիունի համադաշնության հյուսիսարևմտյան թևն էր կազմում: Հայտնի է, որ Վիտերուխից է ծագում Գուգարք տեղանունը /Վիտերուխի ցեղը ժամանակին բնակվել է Արաքսի հարավային ավազանում, Ալաշկերտի շրջանում և ավելի ուշ է տեղաշարժվել դեպի Գուգարք/: Լուշան համադրվում է Լոռիին, իսկ Քաթարգան՝ Կղարջքին⁹: Այսինքն՝ «Շարայի ցեղամիությունը» ձևավորված էր արդեն վաղ երկաթի դարում և որպես քաղաքական միավոր հարատևել է մինչև Գուգարաց բղեշխության կազմավորումը: Ուսումնասիրելով այս դաշնության կազմը՝ կարելի է ընդհանուր գծերով վերակազմել Էթիունի ունեցած քաղաքական կառուցվածքը՝ համայնքներ-ցեղապետություններ-քրմապետություններ-դաշնություններ-համադաշնություն /Էթիունի/, որը հիշեցնում է Մեծ Հայքի վարչաքաղաքական բաժանումը՝ համայնքներ-գավառներ-աշխարհներ-բղեշխություններ-թագավորություն¹⁰: Ք.ա. VIIդ. բիայնիլի-էթիունյան սահմանն անցնում էր Արաքս գետից հարավ ընկած շրջաններով ու Հայկական պարով:

Ըստ Ս.Երեմյանի՝ Արաքս, Արախս, Երասխ գետի անվանումը ծագել է բիայնական սեպագրերում հիշատակված Էրիախի ցեղամիության անունից¹¹: Ըստ ամենայնի, պատմական Հայաստանի այս՝ դեռևս վաղ երկաթի դարում ձևավորված աշխարհագրական-քաղաքական սահմանագիծն իր արտահայտությունն է գտել նաև ավելի ուշ Արեւմտյան ժամանակաշրջանում, երբ Հայաստանը բաժանվեց երկու՝ հետագայում «Հայկական անվանված» սատրապությունների. համաձայն Հերոդոտոսի՝ 13-րդ սատրապության կազմում էին ընդգրկված Պակտյուիկեն, արմեններն ու նրանց հարևանները մինչև Եվքսինյանը [Սև ծով], իսկ 18-րդում՝ մատինները, սասպեյրները և ալարոդները¹²: Ընդ որում, այստեղ հիշատակված մատինները թերևս այլ են Փոքր Չար գետի ակունքների մոտ բնակվողներից և տեղորոշվում են Արաքս գետի վերին հոսանքների շրջանում:

Ք.ա. IXդ. վերջին քառորդում Հայկական լեռնաշխարհում ձևավորվել էին երեք խոշոր քաղաքական միավորումներ՝ հարավայինը, արևմտյանը և հյուսիսայինը¹³: Հարավայինը Ուրարտուն էր՝ Վանի թագավորությունը, որի կազմում էին ընդգրկված պատմական Հայաստանի հինգ նահանգները՝ Մուկք, Կորճայք, Պարսկահայք, Վասպուրական, Տուրուբերան: Հարավային միությունը գրավում էր մոտ 94000 քառ. կմ տարածք: Հյուսիսայինը Էթիունին էր. այս միության կազմում էին ընդգրկված պատմական Հայաստանի վեց նահանգները՝ Սյունիք, Արցախ, Այրարատ, Տայք, Գուգարք, Բարձր

⁶ Աշոցք-Ղալդուխ: Ուրարտական արձանագրություններում կոչվում է *Išqigulu*: Նույն տեղում, էջ 36:

⁷ Նույն տեղում, էջ 36, 40, 48, 73-74:

⁸ Մ.Հմայակյան, Էթիունե երկիրը և «Վիտերուխե-Լուշա-Քաթարգա» դաշնությունը, ՇՊՄԺ հանրապետական III գիտաժողովի թեզիսներ, Գյումրի, 1998, էջ 16-17: Ս.Պետրոսյան, «Շարայի ցեղամիությունը» Հայկական լեռնաշխարհի հյուսիս-արևելքում /Մ.թ.ա. VI-V դդ./, Լրաբեր հասարակական գիտությունների /այսուհետ՝ ԼՀԳ/, Եր., 1979, թիվ 12, էջ 65-75: Ս.Պետրոսյան, Հագագգիների մշակության և պաշտամունքի արտացոլումը Շարայի ավանդազրույցում, Պատմաբանասիրական հանդես /այսուհետ՝ ՊԲՀ/, ՀՄՍՀ Գ-Ա հրատ., Եր., 1981, թիվ 3 /94/, առանձնատիպ, էջ 190-192:

⁹ Ս.Երեմյան, նշվ. աշխ., էջ 59:

¹⁰ Մ.Հմայակյան, նշվ. աշխ., էջ 16:

¹¹ Ս.Երեմյան, նշվ. աշխ., էջ 73-75:

¹² Հերոդոտոս, Պատմություն ինը գրքից, թարգմանությունը՝ Միմոն Կրկյաշարյանի, ՀՄՍՀ Գ-Ա հրատ., Եր., 1986, III, 93:

¹³ Մ.Հմայակյան, Շիրակը Լուշա-Կատարգա-Վիտերուխե դաշնակցության կազմում, ՇՊՄԺ հանրապետական I գիտաժողովի թեզիսներ, Գյումրի, 1994, էջ 21-23:

Հայքի մի մասը: Այն գրավում էր մոտ 98000 քառ. կմ տարածք: Էթիունի-Էթիուխի երկիրը հիշատակվում է Մենուայի և Իշպուհինի համատեղ արձանագրությունում, որը գտնվել է Վանի Ս. Պողոս եկեղեցու շարվածքում¹⁴: Արձանագրությունում խոսվում է քիայնացիների և Ուխտերուխի, Լուշա, Քաթարգա մարզերի միջև տեղի ունեցած ռազմական բախման մասին, որոնց Էթիուխի երկրի արքաները օգնություն էին տրամադրել¹⁵: Այա Խորխորյան տարեգրության երրորդ տարվա /Ք.ա. 784թ./ տեղեկությունների համաձայն՝ դեպի հյուսիս արշավելիս Արգիշտի I-ը նվաճել էր Էթիունին ու հասել մինչև Ուտուրի-Էթիուխի երկիրը: Տարեգրության մեկ այլ հատվածից պարզ է դառնում, որ ուրարտացիները, արշավելով դեպի Էթիունի, նվաճել էին Էրիախի, Քաթարգա երկրները՝ հասնելով Իշկիգուլու երկիրը:

Հայկական լեռնաշխարհի արևմտյան տարածքները կողմնորոշված էին դեպի երրորդ քաղաքական միավորումը՝ Խաթեն: Ուսումնասիրելով Ասորեստանյան և ուրարտական սեպագրերը՝ Ն.Հարությունյանը եզրակացնում է, որ Խաթ/թ/ե Խաթ/թ/ի Խաթինիլի¹⁶, երկիրը տեղադրվում էր Ալզի-Աշշա /հին հայկական Աղձնիք/ և Ծուփանի-Սոֆենե-Ծոփքա, Մելիտեա-Մելիդ /որը շատ հաճախ Խեթերի մեծ տերության կազմում է հանդես գալիս/ և Կումմուխ-Կումմագենե երկրներից ոչ այնքան հեռու: Այսինքն՝ Ք.ա. XIII դ. վերջ-VII դ. առաջին կեսերին սեպագիր աղբյուրներում հիշատակված Խաթ/թ/ե Խաթ/թ/ի երկիրը թատերաբեմից հեռացած հզոր Խեթական թագավորության քաղաքական հաջորդն է, որը տեղադրվում է Եփրատի աջակողմյան մասում՝ Արածանիի և Եփրատի միախառնման վայրից դեպի հարավ /հարավ-արևմուտք/, Մելիտեա-Մելիդ-Մալաթիայի մարզում և հարավ-արևմուտքում մինչև Կումմուխ-Կումմագենեի հյուսիսային սահմանը: Անդրեփրատյան այս պետության հզորության ժամանակաշրջանում հարավում նրա սահմաններն է տարածվել մինչև Գարգամիշ-Կարքեմիշ /ժամանակակից Ջերաբրուս/, Արիադա/ժամանակակից Թեյ-Եփրատ/¹⁷:

Այս քաղաքական կազմավորումներից յուրաքանչյուրը, ելնելով իր աշխարհագրական դիրքից, քաղաքական իրադրությունից ու տնտեսական զարգացման մակարդակից, ուներ տարբեր, երբեմն հակադիր նպատակներ: Էթիունին քաղաքականապես ավելի թույլ զարգացած միություն էր: Էթիունին հեռու էր Ասորեստանից, առևտրական բանուկ ճանապարհներից և մայրուղիներից. բնականաբար, ցանկություն և նպատակ կար տիրանալու այդ ուղիներին, որը կարելի էր իրականացնել միայն հաղթելով Վանի արքաներին: Խաթեն Մելիտենեի գլխավորությամբ գտնվում էր հյուսիսից հարավ և արևելքից արևմուտք ձգվող ճանապարհների խաչմերուկում, տնտեսական առումով ավելի զարգացած էր իր հյուսիսարևելյան և հարավարևելյան հարևաններից և կարծես ուներ մեկ նպատակ՝ պահպանել իր գոյությունն ու անկախությունը՝ չենթարկվելով ո՛չ Ասորեստանին, ո՛չ Ուրարտուին: Ք.ա. IX դ. վերջին քառորդին Էթիունիի և Ուրարտուի ուժերը, ըստ Ս. Հմայակյանի կարծիքի, գրեթե հավասար էին: Ընդհարումը, սակայն, անխուսափելի էր. սկսված պատերազմը սկզբում հաջող էր Էթիունիի, հետո Ուրարտուի համար: Հաղթողին բաժին էր հասնելու Խաթեն, ինչպես էլ եղավ հետագայում, երբ Ք.ա. VIIIդ. այն ենթարկվեց Վանի թագավորությանը:

¹⁴ Н.Арутюнян, Корпус урартских клинообразных надписей; КУКН—31, изд. «Гитутюн» НАН РА, Ер., 2001.

¹⁵ Н.Арутюнян, Бийнили (Урарту), военно—политическая история и вопросы то—пономики, Изд. АН Арм.ССР, Ер., 1970, էջ 20; Н.Арутюнян, Земледелие и ското—водство Урарту, Изд. АН Арм.ССР, Ер., 1964, էջ 262-263. Б.Пиотровский, Ванское царство /Урарту/, Изд. Восточной литературы, М., 1959, էջ 70:

¹⁶ Н.Арутюнян, Земледелие и скотоводство Урарту, էջ 226-227:

¹⁷ Նույն տեղում, էջ 226-227:

Հարավային և հյուսիսային միությունների ընդհարումների առաջին նկարագրությունները հայտնի են Մենուա /Մինուա/ և Իշպուիների արքաների միասնական գահակալության տարիներից, երբ Էթիունի դաշնակցության հյուսիսարևմտյան թևը կազմող իշխանությունները արշավում են Վանի թագավորություն: Գրանցից խոշորագույններն էին Լուշան /Լոռի/ ¹⁸, Քաթարզան /Կողարջք/, Վիտերուխեն /տեղադրվում է Արաքսի և Ալաշկերտի միջև ընկած տարածքում/¹⁸: Վճռական ճակատամարտը տեղի է ունենում Անաշե /Ալաշկերտ/ քաղաքի մոտ. դաշնակցության զորքերը ետ են շարտվում: Անաշեի ճակատամարտը կանխորոշեց լեռնաշխարհի հետագա ճակատագիրը, և Վանի թագավորությունը դարձավ լեռնաշխարհի միակ առաջատարը: Ելնելով արձանագրություններում պահպանված տեղեկություններից՝ կարելի է ասել, որ Էթիունին այն ցեղամիությունն էր, որի ներքո միավորվել էին Էթիունի, Աբիլիանի, Էրիախի, Ազա և այլ ցեղեր: Ակնհայտ է, որ Էթիունի ցեղամիության սահմանները Ք.ա. VIII-VI դդ. երբեմն ընդարձակվում էին, երբեմն կրճատվում: Այդ մասին են վկայում Արգիշտի /Արգիշթե/ I և Սարգուրի II տարեգրություններում Էթիունիի դեմ կատարված արշավանքների ժամանակ թվարկված դաշնակից ցեղերի, երկրների ու քաղաքների անվանումները: Այս ժամանակ ամենահզորը Էթիունիում հյուսիսարևմտյան դաշնակցությունն էր, և այս ուղղությամբ Վանի արքաները երկար ժամանակ չէին համարձակվում առաջ շարժվել: Ք.ա. 780 թ. Արգիշտի I արքայի գահակալության երկրորդ տարում ամրացնելով իրենց թիկունքն ու թևերը մի շարք նվաճումներով, ուրարտացիները համարձակվեցին շարժվել դեպի հյուսիս-արևմուտք: Ս.Հմայակյանը գրում է. «Այս արշավանքի նկարագրության մեջ Արգիշտին առանձնացնում է մեզ հետաքրքրող դաշնակցությունը հետևյալ նկարագրությամբ. «Արքաներին, որոնք եկան Դիաուխեի¹⁹ արքային օգնելու, ես ջախջախեցի: Մեկ տարում գրավեցի Լուշան, Քաթարզան, Էրիախին, Գուլութախին, գրավեցի Վիտերուխին, հասա մինչև Աբունի»²⁰: Այսպիսով, ակնհայտ է, որ այս դաշնակցության կարևոր անդամներից են եղել Շիրակի գավառները, մասնավորապես Էրիախին և Գուլութախին: Վերը բերված սեպագիր տեքստի վրա հենվելով՝ կարելի է եզրակացնել, որ Արգիշտին այս նվաճումները կատարել է Դիաուխիից վերադառնալու ճանապարհին, ընդ որում, բիայնացիները նախ շարժվել են դեպի արևելք, Լուշա և Քաթարզա մարզերով հասել են Էրիախի՝ Արփաչայ-Ախուրյանի ձախափնյա տարածք, ապա շարժվելով հարավ-արևմուտք՝ պարտության մատնել Գուլութախին և Ուիտերուխին՝ հասնելով մինչև Աբունի²¹ (17, էջ 65-66): Գուլութախին պետք է փնտրել Էրիախիի և Վիտերուխիի միջև, այսինքն՝ վերին Արաքսի հյուսիսային՝ ձախ ափին, հավանաբար Արփաչայ-Ախուրյանի և Արաքսի միախառնման վայրից արևմուտք, Աբունիից հյուսիս-արևելք²²: Արգիշտիի թերի արձանագրություններից մեկի հիման վրա, որտեղ Գուլութախին հիշատակվում է Անիշթերզայի հետ, իսկ Անիշթերզան Խորխորյան տարեգրության երրորդ տարում /Ք.ա. 784թ./ հիշատակվում է Աբիլիանիի հետ /այս դեպքում խոսքը գնում է գլխավոր հռչակագրի մասին/: Այս և մեկ ուրիշ դեպքում Անիշթերզան հիշատակվում է հյուսիսային մարզ Գուլութախիի հետ, վերջինս էլ՝ Աբունիի հետ²³: Այս ամենը հաշվի առնելով՝ Ն.Հարությունյանը Գուլութախին տեղայնացնում է վերին Արաքսի հյուսիսային՝ ձախ ափին, հավանաբար Արփաչայ-Ախուրյանի և Արաքսի միախառնման վայրի մի կողմից և մյուս կողմից Աբիլիանի և Անիշթերզայի մի-

¹⁸ Ս.Հմայակյան, *նշվ. աշխ.*, էջ 22:

¹⁹ Н.Арутюнян, *Земледелие и скотоводство Урарту*, էջ 70-71, 73:

²⁰ Ս.Հմայակյան, *նշվ. աշխ.*, էջ 22: Н.В. Арутюнян, *նշվ. աշխ.*, էջ 65-66:

²¹ Н.Арутюнян, *նշվ. աշխ.*, էջ 65-66:

²² Նույն տեղում, էջ 65-66:

²³ Նույնը:

ջև՝ Վիտերովսիից հյուսիս: Հնագետները, ուսումնասիրելով վերը նշված Իշպուինիի և Մենուայի «Ս.Պողոսի արձանագրությունը» և Արգիշտիի Խորխորյան տարեգրությունը, Վիտերովսի-Ուիտերովսի երկիրը տեղադրում են Էրիախի երկրից հարավ-արևմուտք, Արունիից արևելք, Արփաշայ-Ախուրյանի միախառնման վայրից հարավ-արևմուտք, Արաքսի աջափնյակում: Հարավ-արևմուտքում Վիտերովսիի սահմանը հասնում էր քիայնական սեպագրերից հայտնի Անաշե քաղաքը՝ ժամանակակից Ալաշկերտ²⁴: Մեզ հետաքրքրող Էրիախի երկրի տեղադրության մասին կարելի ասել հետևյալը. Խորխորյան տարեգրության համաձայն՝ Էրիախի երկիրը /ցեղը/ գտնվել է Իգա/նի/ և Արունի երկրների միջև և Էթիունի տանող ճանապարհին: Նույն աղբյուրի կրկնօրինակում Էրիախին դուրս է գալիս մի կողմից՝ Քաթարգա երկրի, մյուս կողմից՝ Գուլութախի և Ուիտերովսի մարզերի միջև: Սարդուրյան տարեգրության համաձայն՝ Էրիախին մի դեպքում տեղադրվում է Արիլիանի-Աբեդյանք, մյուս դեպքում Էթիունիի հարևանությամբ /կազմում/: Մերք այն հիշատակվում է Արունի և Արիլիանի երկրներից ինչ-որ հեռավորության վրա: Բոլոր դեպքերում Էրիախի և Արունիի, Արիլիանիի միջև այստեղ հիշատակվում են Իշթելուանի և Կադիաինի մարզերը: Էրիախիի տեղադրության համար անգնահատելի արժեք ունի Արգիշտի I-ի հաղթական արձանագրությունը, որը հատվել է ժայռի վրա Գյումրուց 8 կմ հյուսիս-արևմուտք գտնվող Մարմաշեն գյուղի մոտ: Արձանագրությունում պատմվում է Էրիախի երկրի, Իրդանիունի քաղաքի նվաճման և Իշկիզուլու երկիրը հասնելու մասին: Այսպիսով, Էրիախի երկիրը անհրաժեշտ է փնտրել Իգանի և Արունի կամ Քաթարգա և Գուլութախի, Վիտերովսի երկրների միջև, Արիլիանիից ոչ հեռու, Էթիունիի հարևանությամբ /Էթիունիի կազմում/, նախկին Գյումրու և նրան հարևան տարածքներում: Էրիախին մոտավորապես համապատասխանում էր հին հայկական Շիրակ գավառին²⁵: Ինչ վերաբերում է Էրիախիի հարևան և դաշնակից երկրների տեղադրությանը, ապա կասենք հետևյալը:

Լուշա երկրի տեղադրության հարցում մասնագետների կարծիքները տարբերվում են: Ըստ Հ.Կարազյոզյանի՝ քիայնական Լուշան նույնացնում է Լոռիին,²⁶ իսկ Ն.Հարությունյանը Լուշա երկիրը տեղադրում է Ախուրյանի և Արաքսի գետախառնմանց դեպի հյուսիս, հարավ /հարավ-արևելքում/ Վիտերովսիի և հյուսիսում /հյուսիս-արևմուտքում/ Քաթարգա երկրների միջև, Էրիախիից ոչ այնքան հեռու²⁷: Քիայնական Քաթարգան²⁸ տեղադրվում է պատմական Կղարջքից քիչ հարավ՝ շարժվելով Դիաուխի-Դայանեի կողմից, հյուսիսից /հյուսիս-արևմուտքից/ այն պետք է փնտրել չհասնելով Էրիախի՝ Շորոխի հովտում և դրան հարող շրջաններում, հարավից դեպի Էթիունի շարժվելիս Կաթարգան պետք է փնտրել Էրիախիից հյուսիս: Հենվելով Խորխորյան տարեգրության վրա՝ Կաթարգան տեղադրվում է Էրիախիից արևմուտք /հյուսիս-արևմուտք/, Դիաուխի-Դայանեի /տեղակայվում է Էրզրումից հյուսիս և հյուսիս-արևելք, Եփրատի վերին հոսանքում, ակունքից ոչ հեռու և Շորոխ գետի միջին հոսանքում՝ Սարիղամիշից հարավ-արևմուտք/²⁹ և Էրիախիի միջև³⁰: Ելնելով Սարդուրյան տարեգրությունից³¹, որտեղ արքան գրում է այն մասին, որ Արիլիանի է մտել Էրիախիից վերադառնալու ճանապարհին, իսկ ըստ Արգիշտի I-ի Մարմաշենի հաղթական ար-

²⁴ Н.Арутюнян, *նշվ. աշխ.*, էջ 27, 201-203:

²⁵ Նույն տեղում, էջ 258-259: Н.Арутюнян, *Бийнили*, 147-148: Б.Пиотровский, *նշվ. աշխ.*, էջ 68, 71:

²⁶ Ս.Հմայակյան, *նշվ. աշխ.*, էջ 22:

²⁷ Н.Арутюнян, *Земледелие и скотоводство Урарту*, стр. 131:

²⁸ Ս.Երեմյան, *նշվ. աշխ.*, էջ 59:

²⁹ Н.Арутюнян, *նշվ. աշխ.*, էջ 70-71, 73:

³⁰ Նույն տեղում, էջ 105-106:

³¹ КУКН—241С:

ձանագրության, Արիլիանի երկրի տեղադրության մասին կարելի ասել հետևյալը. Էրիախի երկիրը տեղադրելով Գյունրու և հարևան շրջաններում, Արիլիանին տեղադրել ավելի հարավ, քանի որ ուրարտացիները այստեղ են հայտնվել տուն վերադառնալիս: Այս առումով ավելի ուշագրավ է սարդուրյան տարեգրության այն հատվածը, որտեղ Արիլիանի երկիրը հիշատակվում է Արունի /Հավնունի-ք/ երկրի հետ: Ակնհայտ է, որ Արաքսի վերին հոսանքներում պահպանված հին հայկական Արեդյանք /Արեդեան-ք/ անվանումը կապված է Արիլիանի երկրի անվան հետ³²: Ինչ վերաբերում է Իգանի երկրի տեղադրությանը, ապա մասնագետները, հենվելով Խորխորյան տարեգրության վրա, այս երկիրը և նրա կենտրոն Մակալտու/նի/-ն տեղադրում են Էրիախի և Կուրիանի երկրների հարևանությամբ³³: Իգանի երկրի տեղադրության համար առաջնային է Մարդուրի II-ի Չլըր լճից հարավ-արևմուտք հայտնաբերված Թաշքյուրուի արձանագրությունը, որտեղ արքան խոսում է Իգանիի կենտրոն՝ Մակալտու/նի/ քաղաքի նվաճման մասին³⁴: Ելնելով ասվածից՝ Իգանին տեղադրվում է Չլըր լճի՝ բիայնական Խալդիրիուլխի³⁵, հարավային ափին և դրան հարող շրջանում: Մարդուրյան տարեգրության մի հատվածում հյուսիսային արշավանքները նկարագրելիս արքան Իգա/նի/ և Էրիախի երկրների հետ հիշատակում է նաև Կուրիանի երկիրը, որը մասնագետներից Ի.Գյակոնովը տեղադրում է Վանի թագավորության ծայր հյուսիս-արևմուտքում, Իգանիի հարևանությամբ³⁶: Մակայն Էրիախի և Իգանիի հարևան այս երկիրը Ս.Հմայակյանը տեղադրում է Շիրակում և համապատասխանեցնում այժմյան Շիրակի մարզի Անիի շրջանին³⁷: Այս առումով կարևոր է նաև Էթունի համադաշնության մեջ մտած Ագա-Ուագա-Վագա ցեղամիության տեղայնացումը: Ուրարտական աղբյուրների համաձայն՝ Վագայի հյուսիսարևմտյան հարևաններն էին Էրիախի, Կուրիանի (Գյունրիի շրջանում, Արագածի հյուսիսային լանջերին) մարզերը³⁸ հարավայինը՝ Էրիկուախին Լուխիունի կենտրոնով /Յուկերտի³⁹, Գյուգակի⁴⁰, Բերկրիի⁴¹, և Չորավանքի⁴², արձանագրությունների հիման վրա տեղադրվում է Մենուախիբիլի-Թաշքուտուն և Արաքսից հարավ ընկած հարակից շրջանում⁴³: Էրիքուախի անվան մեջ Ն.Արոնցը հակված է տեսնելու անվանումը վաղմիջնադարյան Որկովի՝ «Մասյաց ուն» գավառի, որը տեղադրվում է Իգդիրից հարավ, Մասիսի հյուսիսարևմտյան լանջին⁴⁴: Ուրարտական սեպագիր տեքստերում հիշատակված Էրիքուախի երկիրը, որը ինքնուրույն ցեղային կազմավորում էր, Ա. Փիլիպոսյանի կողմից նաև դիրքորոշվել է Արաքս և Ախուրյան գետերի միախառնման շրջանում և դրանից հյուսիս⁴⁵ փաստորեն տեղայնացվելով Շիրակում նույնացվելով Էրիախիին:

Անդրադառնալով Էրիքուախի և Էրիախի «երկրների» տեղանվանական վերլուծությանը՝ անհրաժեշտ է նշել, որ ուրարտական սեպագրերում վկայված այս երկու

³² Н.Арутюнян, *նշվ. աշխ.*, էջ 8-9; Н.Арутюнян, *Бийнили*, *նշվ. աշխ.*, էջ 200, 253, 271.

³³ Н.Арутюнян, *Земледелие и скотоводство Урарту*, էջ 84-85.

³⁴ КУКН— 248.

³⁵ КУКН— էջ 220.

³⁶ КУКН, էջ 67, 123.

³⁷ КУКН— 241, F, 4-7: Ս.Հմայակյան, *նշվ. աշխ.*, էջ 22:

³⁸ Н.Арутюнян, *Земледелие и скотоводство Урарту*, *стр.* 73.

³⁹ КУКН - 47,48.

⁴⁰ КУК- 49, 50.

⁴¹ КУКН- 51.

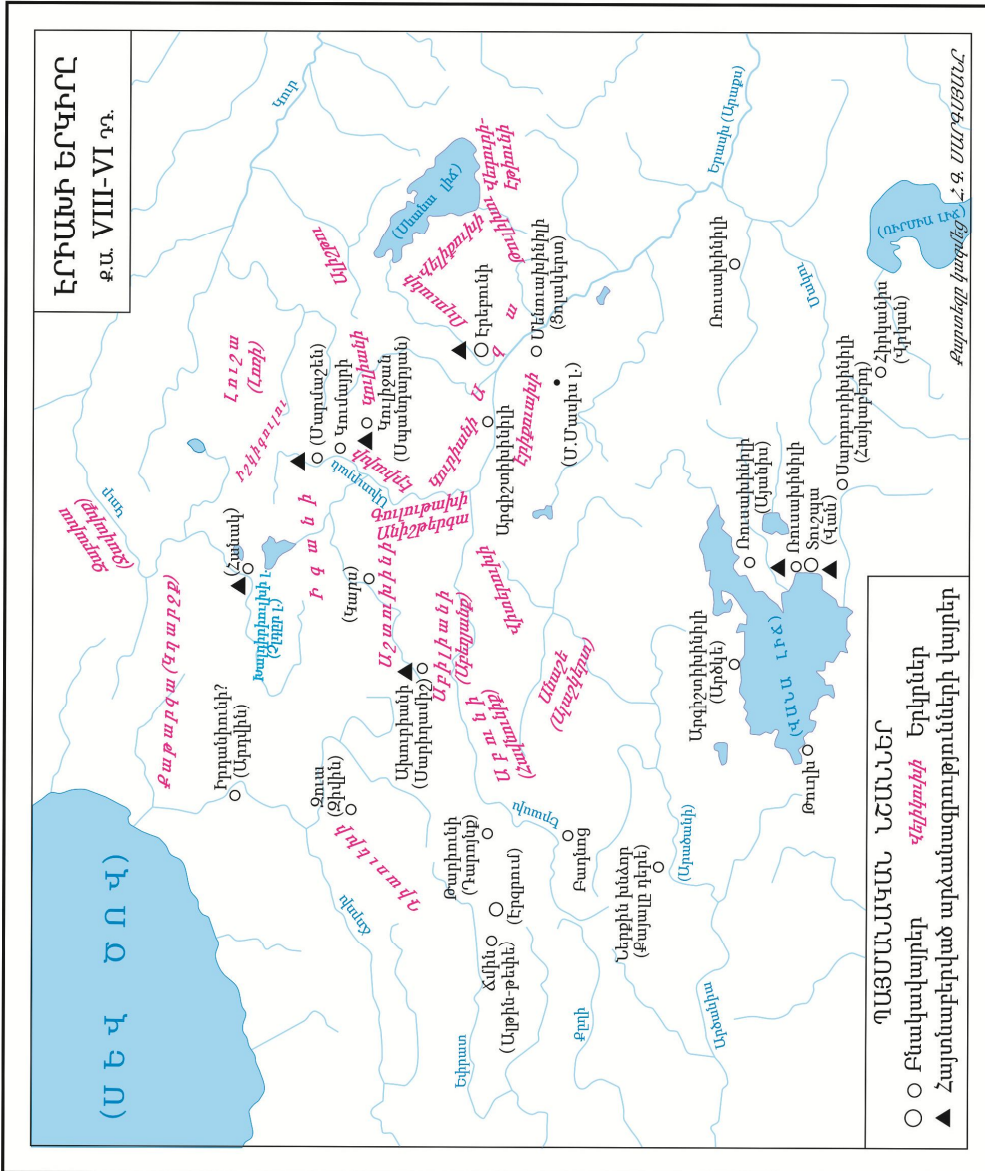
⁴² КУКН- 52.

⁴³ Н.Арутюнян, *նշվ. աշխ.*, էջ 13, 260-261: Н.Арутюнян, *Бийнили*, *стр.* 420-427.

⁴⁴ Н.Арутюнян, *Земледелие и скотоводство Урарту*, *стр.* 260-261.

⁴⁵ Ա. Փիլիպոսյան, Էրիքուախի և Էրիախի «երկրները» տեղանվանական վերլուծությունների համատեքստում, ՇՊՄԺ հանրապետական IV գիտաժողովի թեզիսներ, Գյումրի, 2000, էջ 7:

երկրներն էլ մասնագիտական գրականության մեջ մինչև օրս ներկայացվել են որպես ինքնուրույն և առանձին ցեղային կազմավորումներ:

Էթիունիի մեջ մտնող և Արարատյան դաշտում տեղադրվող Ուազա-Վազայի հյուսիսարևմտյան հարևաններն էին Էրիսիսին, որի տեղայնացումը տվել ենք վերը և Կուլիանին Դուրուրանի կենտրոնով: Ըստ Արգիշտի I-ի Դուլիջան գյուղի արձանագրության՝ Գյունրուց հարավ-արևելք և Քառանգու գետի ափին՝ Արագածի հյուսիսարևմտյան լանջին թողնված մյուս արձանագրության, Կուլիանի երկիրը տեղայնացվում է Արագածի հյուսիսային և հյուսիսարևմտյան լանջերին և հարող շրջաններում: Արձանագրության հրատարակիչ Մ.Նիկողոսյին ուրարտական Կուլիանիից է բխեցնում գյուղի ժամանակակից Դուլիջան՝ Կուլիջան անվանումը⁴⁶: Ն.Հարությունյանը չի բացա-

⁴⁶ Н.Арутюнян, նշվ. աշխ., էջ116-117:

ռում նաև այն, որ Կուլիանին Բիայնական սեպագրերում լավ հայտնի Էրիախի մի մասն է կազմել⁴⁷:

Այսպիսով՝ Շիրակի վարչական բաժանման մասին անհրաժեշտ է նշել հետևյալը. Զ.ա. VIII դ. Շիրակում վկայված են վեց իշխանություններ⁴⁸. Էրիախին, որը տեղադրվում է Ախուրյանի ձախ ափին, այժմյան Ախուրյանի շրջանի և Գյումրի քաղաքի գրաված տարածքում: Այդ վեց իշխանություններից, ըստ երևույթին ամենագորեղն էր և կենտրոնականը: Ենթադրվում է, որ Էրիախիում իշխել է տեղական մի դինաստիա, որի «արքային» Արգիշտիի արշավանքից մի քանի տասնամյակ անց պարտության մատնեց նրա հաջորդը⁴⁹: Կուլիանին, որը տեղադրվում է Արթիկի շրջանում, Կուրիանին, որը տեղադրվում է այժմյան Անիի շրջանում, Գուլուբախին, որը տեղադրվում է Արաքսի հյուսիսային և Ախուրյանի արևմտյան ափին, Անիշթերգան, որը նույնպես Արաքսի հյուսիսային ափին է՝ Գուլուտախիի հարևանությամբ, պատմական Արշարունիքում, որը մինչև Զ.ա. IV դ. մասն էր Շիրակի, Աշտուխիին, որը տեղադրվում է Ախուրյան գետի արևմտյան ափին՝ Սարիղամիշից հյուսիս: Բացի սրանցից անհրաժեշտ է հիշատակել նաև Իշկիգուլու-Իշկիգուլխի երկիրը, որը, ըստ Արգիշտիի Մարմաշենի արձանագրության, մասնագետները տեղադրում են Շիրակի հյուսիսում⁵⁰ ^{Կարճ-գի-գու-լու-ս-ի առավել ճշգրիտ տեղորոշմանը կօգնի Իրդանիու/նի/ քաղաքի տեղադրության հարցը, որը մինչև օրս վերջնականապես պարզ չէ:}

Արգիշտի I-ի Զ.ա. 780թ. արշավանքը ծանր հետևանքներ չունեցավ հյուսիս-արևմտյան դաշնակցության անկախ գոյության վրա: Միայն տասնմեկ տարի անց Արգիշտին ստիպված կրկին արշավանքի է ելնում այս դաշնակցության դեմ: Զ.ա. 768 թ. ձեռնարկված այս արշավանքից հետո է միայն կազմալուծվում Լուշա-Քաթարգա-Վիտերուխի դաշնակցությունը: Մակայն Շիրակի իշխանությունները համառորեն շարունակում են պայքարել իրենց անկախության համար: Այս մասին է վկայում Արգիշտիի որդի՝ Սարդուրի I-ի տարեգրությունը, որի տվյալների համաձայն՝ արքան ութ անգամ արշավել էր Էրիախի:

Էրիախիի /Էրիանի ձևով/ և Կուրիանիի /Գուրիախիի ձևով/ մասին վերջին տեղեկությունները գտնում ենք Զ.Ա. VIII դ. վերջին քառորդին փորագրված Ռուսա I-ի «Ծովինարի» արձանագրությունում /տող 8,11/⁵¹: Այստեղ էլ Էրիախին և Կուրիանին հիշատակված են Ուրարտուի դեմ մարտնչող իշխանությունների թվում: Ինչ վերաբերում է Eria-hi/Eria-ni⁵² ձևերի hi/ni վերջավորություններին, ապա այս առումով ուշագրավ է Ի.Գ.յակոբովի հատուկ անունների ձևի մասին հետևյալ կարծիքը, որտեղ նա հատկապես կանգ է առնում պետությունների կամ քաղաքների վերջում պարտադիր հանդիպող -ni/e- ածանցի վրա. Ի.Գ.յակոբովը կարծում է, թե այս ածանցը չի պատկանում այլալեզու անվանմանը, այլ կարելի է համարել ուրարտական դետերմինատիվ ցուցանիշ, որը հեշտությամբ կարելի է փոփոխել՝ օգտագործելով -hi- ֆորմատիվը, որը կազմում է

⁴⁷ *Н.Арутюнян*, նշվ. աշխ., էջ 116-117:

⁴⁸ *Ս.Հմայակյան*, նշվ. աշխ., էջ 22: *Ա.Փիլիպոսյան*, Կրոնա-քաղաքական ընդհարումները Վանտոսայի /Ուրարտու/ թագավորությունում և Իշկիգուլու-Իշկիգուլխի երկիրը, *ՇՊՄԺ հանրապետական III գիտաժողով*, Գյումրի, 1998, էջ 17-18:

⁴⁹ *Ս.Հմայակյան*, Էրիախեն՝ աստվածապետություն, *ՇՊՄԺ հանրապետական II գիտաժողով*, Գյումրի, «Կոմսայրի» հրատ., 1996, էջ 12-13: *Տ.Գալայան*, *Իճ-գի-գու-լու երկիրը և սկյութները*, Խաղթյան գործընթացը... Հոդվածների ժողովածու նվիրված Բորիս Պիտոբովսկու 100-ամյակին, ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն» հրատ., Եր., 2010, էջ, 34-50:

⁵⁰ *Տ.Գալայան*, նշվ. աշխ., էջ 35: *Н.Арутюнян*, նշվ. աշխ., էջ 94:

⁵¹ *КУКН* -389.

⁵² *Մ.Իսրայելյան*, Էրեբունի բերդ-քաղաքի պատմություն /ըստ արձանագրական ու հնագիտական տվյալների/, «Հայաստան», հրատ., Եր., 1971, էջ 6:

ստացական ածական⁵³: Նա մի շարք պետությունների և քաղաքների անվանումներ տալիս է առանց *-ni-*, *-hi-* ածանցի, օրինակ՝ Էրերու-Էրերունիի, Կեխու-Կիեխունիի, Վելիկու-Վելիկուխիի փոխարեն⁵⁴:

Ելնելով ասվածից՝ կարելի է եզրակացնել, որ Էրիախի անվան Էրիա-ի ուշ ձևը ստանալով *-ni* ածանցը Ռուսա I-ի «Ծովինարի» արձանագրությունում հանդես է գալիս «Էրիանի» ձևով:

Այսպիսով, Ջ.ա. VIII-VI դ. Հայկական լեռնաշխարհի հյուսիսարևելյան մասի ցեղերը, հետզհետե համախմբվելով, ստեղծել էին բավականին ուժեղ ցեղամիություններ: Դրանցից մեկի կենտրոնն էր հետագա Շիրակը, որի բնակչության էպոնիմ-նախնին, նրա հավաքական կերպարի բանահյուսական անձնավորումն էր հայկազն Շարան: Պատմահորը հասած հայկական հին ավանդազրույցների համաձայն՝ Շարայից և նրա սերունդներից էին սերած վաղ միջնադարյան Հայաստանի Շիրակում, Արշարունիքում և Գուգարքում իշխած հայկական ծագմամբ նախարարական տոհմերը:

АДМИНИСТРАТИВНОЕ ДЕЛЕНИЕ ШИРАКА В VIII-VI вв. до р.Х.

____ *Резюме* _____

____ *И. Авагян* _____

В статье рассмотрены вопросы административного деления и местоположения исторического Ширака в VIII-VI вв. до р. Х., частью которого являлись “страна” Эриахи и сопредельные территории. Впервые составлена карта Административного деления Ширака в VIII-VI вв. до р.Х., на которую нанесены “страны” Эриахи, Кулиани, Куриани, Гулутахи, Анишперга, Ашпухини, входящие в состав конфедерации Эриахи, а также “страна” Ишкигулу, входящая в состав конфедерации Луша.

⁵³ Б.Пиотровский, *Աշխ.*, էջ 34:

⁵⁴ Նույնը: